

- сельских обывателей и мещан – земледельцев» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб., 1904. – С. 2080.
21. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №12. Часть официальная. – С.1050.
22. Там само. – С.1051.
23. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии по данным повдворной переписи 1910 года // Статистический ежегодник на 1915 год. – Полтава: Типо т-ва «Печатное дело», 1919. – С.1051.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №16. Часть официальная. – С. 623.

УДК 664.1(091)(477)«18/19»

Валентина Олянич
(м. Харків)

ТОРГІВЛЯ ЦУКРОМ НА ЛІВОРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті показані обсяги торгівлі цукром на Лівобережній Україні, її динаміка та частка у загальноукраїнському та загальноімперському ринку. Висвітлено особливості роздрібної, оптової торгівлі, ролі купців-посередників у функціонуванні ринку цукру, у оперуванні виробничими, логістичними та збутовими ризиками. Це призводило до значних коливань цін продукції та подальшої необхідності державного регулювання цін цукрової продукції. Показано функціонування ярмаркової та біржової торгівлі, як і значні обсяги «сірого», неурхованого у біржових бюлетнях збуту. Урядове регулювання ціни на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, відчутному зниженні цін та збільшенню споживання.

Ключові слова: торгівля цукром, ярмарки, біржова торгівля, державне регулювання, логістика збуту цукру.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні торгівля цукром відігравала важливу роль у цукровій промисловості. Адже у ході збуту виробленої продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток.

На світовому ринку панувала жорстка конкурентна боротьба між виробниками цукру. Тому всі країни, що виробляли цукор із буряка, захищали свій внутрішній ринок високими митними бар'єрами, системою квотування, гарантіями збуту і цін тощо.

Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти

цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукро заводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М. О. Толпигіна, М. Ю. Цехановського, Х. М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості, зокрема торгівлі, розпочався після 1917 р., і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України – невеличка праця І. Фещенка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К. Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, торгівля цукром, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Наступний період у вивченні цукрової промисловості припадає на середину 30-х – середину 50-х років ХХ ст. У цей час зменшилася увага дослідників до проблем цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст. Новий етап у вивченні цукрової промисловості – друга половина 50-х – кінець 80-х років ХХ ст. Це роботи В. І. Бовикіна, Я. І. Лівшина. У 60-х – 80-х роках з'явилися праці М. В. Прожогіна, Л. Е. Раковського, Т. П. Демченка. Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історіографія в другій половині 50-х – 80-х роках добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого цукрової промисловості.

З кінця 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору, почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема і той період, коли економіка розвивалась в рамках ринкових, товарно-грошових відносин. Сучасні дослідники [1, 2, 3, 4] також внесли свій внесок до вивчення цукробурякової промисловості, але період розвитку вітчизняної цукрової промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття має нові напрями історичного дослідження.

Мета дослідження – показати розвиток торгівлі у цукровій промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Хронологічні рамки дослідження – кінець ХІХ – початок ХХ ст. Точніше, це період від прийняття закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру, що розпочав період державного регулювання ринку цукру у державі, до Лютневої революції 1917 р., коли розвиток цукрової промисловості, як і доля всієї країни різко, змінився.

Територіальні рамки роботи – Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії в дореволюційних межах.

До другої половини XIX ст., цукор збувався дрібними партіями посередникам, котрі перепродували його населенню, доставляли цукор по всім населеним пунктам. Базарна торгівля доповнювала зусилля розвозчиків цукру. Мандрівні торговці майже завжди брали у заводчиків цукор в кредит, розраховуючись за нього після реалізації продукту. Кредит стимулював збут цукру.

З другої половини XIX ст. поступово на перше місце висунулася оптова торгівля цукром-піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Посередникам в цій торгівлі, починаючи з середини XIX ст., ставали купці, які витіснили дрібних посередників.

Загальний обсяг реалізованої продукції цукровими заводами в лівобережних губерніях України в 1910–1912 рр. пересічно складав 127252,8 тис. крб. В цілому по Україні за вказані роки загальний обсяг реалізованої продукції цукрових заводів складав пересічно 395448,2 тис. крб. Таким чином, питома вага реалізованої продукції лівобережних губерній становила в середньому за 1910–1912 рр. 32,2% від загальноукраїнської, а українська продукція понад 73% від загальноросійської.

Від середини і до кінці XIX ст. винятково важливу роль у насиченні ринку цукром відігравали ярмарки. У 1895 р., таких ярмарок, де торгували і цукром, нараховувалося в Україні 3168 [2]. Принаймні третина цих ярмарок була на Лівобережжі. У системі ярмаркової торгівлі цукром поступово склалося декілька торгових шляхів. Так, шлях ярмаркової торгівлі цукром на Лівобережжі розпочинався у Сумах – центрі цукровиробництва у краї. Як тільки з'являвся новий цукор, він, наприкінці листопада – у грудні, з'являвся на Сумському ярмарку. Нереалізований цукор із Сум перевозився на Хрещенську ярмарку у Харків (січень – початок лютого). Після закриття цієї ярмарки, цукор відвозили на Масляну ярмарку у Ромни, де торгували ним у другій половині лютого, потім цукор везли у Єлизаветград (березень – квітень). Звідти товар вдруге потрапляв або у Харків, або Ромни (травень), з цих ярмарків у Курськ (червень – липень), а наприкінці липня – на початку серпня у Полтаву. З 15 серпня купці збиралися на Успенському ярмарку у Харкові, потім у вересні переїжджали з цукром у Кролевець Чернігівської губернії, а з Кролевця поверталися на Покровський ярмарок у Харків (середина жовтня – перша декада листопада). На цьому річний цикл ярмаркової торгівлі цукром замикався. Фактично ярмарковий цикл перетворився у безперервний торг цукром.

При оптовій купівлі-продажу цукру склалися контракти. У ньому зазначалася якість товару, місце і час передачі цукру з рук в руки, його ціна і спосіб розрахунку.

Оскільки виробники цукру завжди відчували потребу в обігових коштах, то поступово більшість контактів почали складати заздалегідь, задовго до виробництв, адже за законтракований пуд цукру видавалися завдатки, від 5 до 10% вартості цукру. Так як на Київській Хрещенській ярмарці продавалася основна частина вітчизняного товарного цукру-піску, то вона отримала назву Контрактної [5].

Найбільші оптові закупки цукру відбувалися на Київській біржі, заснованій у 1865 р., друге місце посідала Харківська товарна біржа, що діяла з кінця 60-х років XIX ст.

Торгівельний обіг Київської біржі з цукром-піском в 1909–1913 рр. був досить значним і досягав 65–100 млн. крб. щороку, Харківської 25–30 млн. крб. [6]. У Києві щороку продавалося більше 25% цукру, що вироблявся у межах Російської імперії.

Цукор з Чернігівщини та Полтавщини у переважній більшості реалізовувався через київські торгівельні заклади. Окрім того, у Києві значною мірою продавався і цукор із Харківщини. Решту цукру з лівобережних заводів збували в Харкові та Сумах, переважно з цукроварень, які належали П. І. Харитоненку [7].

Потрібно сказати, що значна частина торгівельних угод з цукром не потрапляла в офіційні біржеві бюлетені, тому уникали обліку. Чимало цукрозаводчиків з різних міркувань вважали за краще здійснювати свої оборудки з цукром поза біржею у своїх приватних конторах при заводах і при цьому не через посередництво біржових маклерів, а при допомозі не зареєстрованих («диких») маклерів. Тому торгівельні обіги цукрових магнатів потрібно визнати значно більшими, ніж то показано статистикою [6]. На ярмарках та товарних біржах існували посередники, які пропонували свої послуги обом сторонам. Посередники заключали торгівельні угоди з видачею сторонам маклерських записок, засвідчених підписами сторін, котрі у випадку суперечки визнавалися судами як незаперечний доказ. Проявляючи неабияку підприємливість і ділову активність, посередники визначали стан цукровиробництва, заздалегідь оцінювали види на врожай буряка, на основі цього робили висновки про майбутнє виробництва цукру. З появою ознак поганого врожаю, або незадовільної якості буряка, кредитних ускладнень, підвищення ціни на робочі руки, паливо, котрі могли б негативно вплинути на ціну цукру, посередники на свій страх і ризик, за незначні завдатки, скуповували цукор і при першій же можливості перепродували його по вищій ціні. У випадках вигідних перепродаж посередники швидко наживалися. Фактично це була спекуляція цукром. Спекулятивна торгівля цукром викликала швидкий зріст цін цукру.

Але нескінченно підвищувати ціну цукру було неможливо. У певний момент обов'язково з'являлися на ринку конкуренти і ціни обов'язково занижувалися. Втім, на збут цукру було повнісінько скарг.

М. О. Толпигін на запитання Російського технічного товариства, чому так відбувається відповів: «Збут товару відбувається по темному: хто кого обдурить, той і при баришах... Одні наживають десятки мільйонів, інші – розоряються, а більше прибутками користуються не ті, хто трудиться над виробництвом, а люди зовсім не причетні до цукровиробництва – це спекулянти, біржові паразити, котрі користуючись темнотою в торгівлі і потребою виробників у грошах, штучно підвищують або знижують ціни, дивлячись по обставинам, до неймовірних розмірів» [8].

З виданням закону про цукрове нормування (20 листопада 1895 р.) у справу регулювання цін на цукор втрутилася держава. Вона, у випадку зростання цін понад гранично допустиму межу, віддавала розпорядження через міністра фінансів про додатковий відпуск цукру на внутрішній ринок. Тому спекуляція цукром була можлива тільки протягом короткого часу, у вигляді спалаху на протязі кількох місяців. При цьому, найспритніші ділки-посередники з поміж біржових маклерів, що були біля джерел спекулятивної спіралі підвищення ціни, вигравали, а інші ділки, які надто захоплювалися грою, несли великі збитки.

До введення закону про цукрове нормування (1895 р.) спекулятивні спалахи у торгівлі цукром відбувалися через кожні три-п'ять років, що призвело до розорення багатьох цукровиків, до нестабільності як у виробництві, так і торгівлі цукром. Із введення у дію закону 1895 р. різкі коливання у цінах відійшли у минуле. До введення в дію закону про цукрове нормування ціни на цукор на внутрішньому ринку відзначалися великими коливаннями, до доходила в 1881/1882 господарському році до 7 крб. 90 коп. за пуд і падала в 1886/1887 господарському році до 2 крб. 80 коп. за пуд. Дуже великим були коливання цін і на протязі одного року: так в 1881/1882 р., різниця між вищою і нижчою ціною пуду цукру-піску становила 3 крб. 10 коп. При такому стані цукрового ринку не могло бути й мови про спокійний і безперебійний розвиток цукрової промисловості в країні, вона ставала жертвою спекуляції та азартної біржової гри на підвищення і зниження цін.

Із введенням в дію закону 20 листопада 1895 р. цукрова промисловість значною мірою була позбавлена шкідливої дії біржових спекулянтів. А це дуже позитивно впливало на розвиток промисловості, адже економічне становище промисловості при ринковій системі господарювання завжди залежить від рівня цін на продукцію.

За основний пункт, щоб визначати ціни на наявний цукор за голівку, в Росії на початку ХХ ст. завжди брався Київ. Коливання цін на світовому цукровому ринкові, наслідки врожаю буряків, економічне

становище країни, урядові заходи в царині цукрової промисловості, різні угоди цукровиків, скеровані на те, щоб урегулювати ціна на цукор, та всякі інші причини, що в остаточному підсумкові впливали на продажну вартість цукру в межах Російської імперії, негайно відбивалося на Київській цукровій біржі й звідти розкочувалися по всій країні. Посередництво в торгівлі цукром втім, процвітало і після видання закону 20 листопада 1895 р. Очевидець писав: «Торгівля цукром по селах відбувалася здебільше дрібними шматками, при цьому за 1 копійку дають 2-3 шматочки. Так як фунт рафінаду містить в залежності від його гатунку 64–72 шматочки цукру, то роздрібна ціна рафінаду кусочками досягла 32–36 коп. за фунт, або 14 крб. 40 коп. за пуд. Така роздрібна вартість цукру по селах майже втричі перевищує ринкову ціну цукру рафінаду в містах. Але і в містах, по дрібним крамницям і чайним цукор якщо й не доходить до ціни 14 крб., то продається не нижче 8–9 крб. за пуд, між тим як нормальна ціна рафінаду, звичайно, в 1910–1913 рр. не перевищувала 5 крб.» [9].

Таким чином, лавочник за свої посередницькі послуги мав у містах від 3 до 4 крб. з пуду рафінаду, а по селах оплата посередництва у роздрібній торгівлі цукром досягала вже 100–200% справжньої ціни продукту, в залежності від віддаленості споживача від міста.

Споживачі по селах фактично платили за цукор втричі більше, ніж по містах. Немає ніякого сумніву, що участь багаточисельних посередників у торгівлі цукром дуже роздували ціни на нього, при цьому до таких меж, що він ставав малодоступним бідним верствам населення.

А між тим, виробництво цукру в 1915/1916 господарському році повинно було відбуватися при дуже несприятливих умовах: окрім помітного підвищення, в 3–4 рази цін на різні матеріали і предмети для виробництва, заводи потерпали від браку палива, постійної нестачі вагонів тощо. За таких обставин підвищення ціни на цукор було незворотним. У цих умовах урядова Особлива Нарада з продовольчої справи видала 9 жовтня 1915 р. правила про тверді ціни, «щоб припинити спекулятивні угоди на цукор» [9].

Встановлення Особливою нарадою ціни по різним регіонам країни були різними. Для Харкова і Сум вища межа для цукру-піску була встановлена в розмірі 5,52 крб., для Києва – 5,10 крб. Але на товарних біржах маклери вимагали за цукор-пісок по 6–7 крб. за пущ. Дефіцит цукру у країні посилювався.

У зв'язку з посиленням нестачі цукру в країні у травні 1916 р. додатковими розпорядженнями Особливої наради з продовольчої справи вільна торгівля цукром була фактично заборонена, реалізація цукру була поставлена під контроль Центрального бюро міністерства землеробства (Центроцукор), створеного ще в січні 1916 р.

Тим часом споживачі почали відчувати гостру потребу в цукрі, у пошуках продукту біля крамниць вишикувалися довжелезні черги. Очевидець восени 1916 р. занотував: «Купівля цукру відбувається у скрутних і ганебних обставинах. Доводиться стояти на вулиці у чергах, щоб придбати один фунт цукру. До цього часу таких цін і такого способу купівлі цукру не було...» [10]. А ціни на цукор особливо на чорному ринку продовжували невпинно зростати. На початок 1916/1917 господарського року становище у постачанні цукру ще більше ускладнилося. Особлива нарада на період до 1 вересня 1917 р. встановила тверду ціну на цукор-пісок у розмірі 7,40 крб. за пуд. Таксування місцевих цін на цукор повинно було мати за основу тверду ціну плюс вартість привозу, накладні витрати і певний прибуток за комісію. Але, незважаючи на всі встановлені тверді ціни, в роздрібній торгівлі ціна на цукор продовжувала швидко зростати. Так у Харкові, при твердій ціні на цукор-пісок у 23 копійки за фунту грудні 1916 р. у дійсності цукор продавали по 1 крб. за фунт (35 крб. за пуд) [11].

Таким чином, урядова політика в галузі виробництва і збуту цукру була націлена на збереження і розвиток цієї цінної галузі промисловості. Закон 20 листопада 1895 року про нормування виробництва і збуту цукру в країні і доповнення до нього від 12 травня 1903 р. відіграли винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукровиробництва.

Виробництво цукру впродовж 1895–1914 рр. у лівобережному регіоні, як і в цілому в країні, невпинно зростало. Питома вага лівобережного цукру в українському виробництві невпинно зростала. Промислова криза 1900-х років не зачепила цукрову галузь країни, вона продовжувала збільшувати обсяги.

Урядове регулювання ціни на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, різке коливання ціни на цукор було відрегульовано, ціни на цукор впродовж 1895–1914 рр. неухильно зменшувалися, а споживання цього цінного харчового продукту збільшувалося. В цілому, напередодні Першої світової війни виробництво та збут цукру в країні, і зокрема на Лівобережжі, перебували на піднесенні. Але великої шкоди зазнала цукрова промисловість регіону, як і всієї країни, в роки Першої світової війни.

Джерела та література

1. Заец А. С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. Киев, 1998. С. 73–75.
2. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в.: дисс. ... докт. истор. наук. Киев, 1995. С. 223.
3. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні:(Друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 20 с.

4. Юрченко Д. Ю. Підприємницька, благодійницька та меценатська діяльність родини Харитоненків в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2013. 20 с.
5. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1923. № 3. С. 10–12.
6. Марголин Д. М. Свеклосахарная промышленность в Юго-Западном крае // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913. Т. 43. С. 168–169.
7. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: цукрова торгівля і біржові обороти перед війною // Праці семінару для виучування народного господарства України. Київ, 1927. Вид. 2. С. 53–54.
8. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные Императорским Русским Техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов Императорского Русского Технического общества в 1896 г. Киев, 1896. С.25.
9. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913.
10. Толпыгин М. А. Пояснения и дополнения к обзору сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1914/1915 г. Киев, 1916. С. 9.
11. Ланге П. В. Сахарорафинадный рынок во время войны и революции // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1924. № 3-4. С. 54.

УДК 9+321.01/07

Назар Котельницький
(м. Чернігів)

**ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ 80-х РР. XIX СТ.:
ВІЗІЯ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ**

У публікації розглядається візія ліберальних земців північної України на модернізацію селянського самоврядування у Російській імперії на етапі 80-х рр. XIX ст. Автор, проаналізувавши історичні першоджерела, приходить до висновку про те, що погляди земських лібералів на проблеми трансформації селянського самоврядування були органічною та невід'ємною складовою цілісної програми перетворень у Російській імперії, яку презентували члени опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях регіону.

Ключові слова: ліберальні земці, селянське самоврядування, Кахановська комісія, проекти перетворень.

Серед комплексу аспектів політичної діяльності ліберальних земців північної України – малодослідженої проблематики української історіографії, маловідомим сегментом залишається бачення земськими лібералами Північного Лівобережжя питання про модернізацію селянського самоврядування на початку 80-х рр. XIX ст. Спробуємо у